

ГРИЦЕНКО

Павло Юхимович —
доктор філологічних наук,
директор Інституту української
мови НАН України

УКРАЇНСЬКА МОВА – ДОМІНАНТА ДІЯЛЬНОСТІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Вельмишановні учасники зборів!

Вельмишановні колеги!

Наукове товариство імені Шевченка (спершу — літературне Товариство імені Шевченка) як «форма організації вільної науки» (О. Романів) постало внаслідок тривалої різноспрямованої організаційної діяльності видатних інтелектуалів і патріотів, об'єднаних ідеєю розвитку й поширення в Україні науки, освіти, високої культури на українському ґрунті, зміцнення національної самосвідомості й національної гідності українців. У Львові — найбільшому історичному й культурному українському центрі на непідросійських теренах — об'єднаними зусиллями наддніпрянців і галичан розпочалися активне творення і різноспрямована діяльність Наукового товариства імені Шевченка (НТШ), яке впродовж похмурих десятиліть гонінь у Росії на все українське зберегло й употужнило українську національну ідею, розвинуло й утвердило українську мову, підняло на вищий щабель українську суспільну свідомість, зміцнило єдність розділеного кордонами народу.

З'ясування багатопланової ролі НТШ у виростанні нової української політичної нації, плеканні через розвиток і піднесення їх суспільного значення науки, культури, освіти, утвердженні в громадських рухах ідей націєтворення і відновлення самостійної держави належить сьогодні до актуальних завдань української гуманітаристики і має на меті синтез досвіду НТШ та розуміння його придатності для розбудови незалежної Української держави.

Дослідження впливу діяльності Товариства на політичне, наукове і культурне життя тогочасної України сьогодні є особливо важливим з огляду на відродження в нинішніх політичних реаліях тих самих зовнішніх викликів і загроз, які унеможлилювали державне усамостійнення українців у ХІХ ст., заперечували й відбирали перспективу їхньої цивілізаційної суб'єктності. Яскравим прикладом реінкарнації ідеологем да-

лекого минулого може бути використання сучасними російськими політиками заперечення «не было, нет и быть не может» щодо українців, української мови та України загалом. Такі ідеологи в Російській імперії слугували інструментом колоніального поневолення українців, а нині, в XXI ст., їх використовують для обґрунтування «законності» загарбницької війни РФ проти України і геноциду українців.

Ліберальні, порівняно з Російською імперією, умови суспільного життя в Австро-Угорщині після подій 1848 р. уможливили обстоювання українцями своїх національних прав, збереження національної ідентичності, мови, культури. Однак ці теоретично можливі кроки потребували значних зусиль для здійснення і нерідко супроводжувалися реальними загрозами для їх ініціаторів.

Аби бодай пунктирно оглянути й реконструювати перебіг подій, пов'язаних зі стартом і розвитком діяльності НТШ, локалізованих передовсім у Львові і ширше — в Галичині, важливо згадати про деякі особливості суспільного життя краю, зокрема про ситуацію з функціонуванням української мови.

На західноукраїнських теренах середини XIX ст. в етнічно строкатому соціумі відчутно переважала українська людність. Та попри домінування українців на етнічній мапі краю, в адміністративному й економічному житті, у сфері освіти їм здебільшого не належали визначальні (ключові) позиції, від яких могли залежати посилення й розвиток української зорієнтованості життя спільноти. Такий розподіл суспільних ролей не плекав почуття національної гідності українців, провокував зневіру у власному інтелектуальному і творчому потенціалі, а нерідко й підштовхував до національного відступництва. Та все-таки загальний українськоцентричний рух поступово набирал на силі, залишався висхідним, виростаючи кількісно і якісно, опановуючи нові форми самореалізації. Це творило ту регіональну традицію національної гідності, яку навіть за нових потужних тоталітарних режимів XX ст. не вдалося знищити.

У XIX ст. мовне життя в Галичині було різно диференційоване: українське народне

мовлення, що було локально (діалектно) диференційованим, традиційно забезпечувало щоденну комунікацію в селах, містечках та серед основної маси жителів великих міст; адміністративне життя, урядування, освіта різних рівнів були представлені мовою завойовників «господарів» (спершу німецькою, а в першій половині XX ст. — польською); мовою художньої словесності, науки, преси були різні мови, офіційні для краю, а також підтримуване москвофілами «язичіє» (довільне поєднання в текстах старослов'янських, староукраїнських, російських і діалектних елементів), використання якого мало ідеологічну настанову досягти мовної єдності з Росією та не допустити розвитку української народної мови до рівня літературного стандарту.

Заперечення перспективи піднесення мови українців до рівня розвиненої літературної мови спонукало ініціаторів створення НТШ окреслити головну мету діяльності: «*Спомагати розвій руської (малоруської) словесности*». Передбачуваний розвиток української мови, оприявнений у численних текстах української словесності, що були читаними й популярними в народі, супроводжувала жорстка критика опонентів, які насамперед не визнавали за українською мовою права на статус *мови*, оцінюючи її як діалект російської чи польської мов. Напруту тривалого протиставлення *мова — діалект* Іван Франко відтворив у тексті 1906 року, який став особливо популярним, крилатим:

*Діалект, а ми його надішем
Міццю духу і огнем любови
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови.*

Зауважимо, що саме цей наратив — заперечення самостійності української мови — реанімовано сучасними російськими політиками.

Практичне втілення ідеї розвитку української мови потребувало значних зусиль для розв'язання практичних завдань: створення правопису, який забезпечував би всеукраїнську мовну інтеграцію; укладання шкільних підручників, зокрема з української мови, та вищих (академічних) описів української гра-

матики; упорядкування терміносистем різних галузей наук та освітніх предметів; укладання словника української мови; розгортання досліджень сучасного стану й історичного минулого, походження української мови; осмислення сутності феноменології людської мови.

Українська духовна аристократія Галичини і Наддніпрянщини, яка поєднувала в собі високий університетський вишкіл зі збереженням тісних зв'язків зі своїм народним корінням і була здатна до наукової чи/і художньої творчості, мала перед собою чітко сформовану програму українського націєтворення, яку реалізувала із самовідданістю, гідною подиву. Тугий вузол чеснот інтелігенція підпорядкувала виформуванню й збереженню національної ідентичності українців, піднесенню їхньої свідомості задля досягнення головної мети — здобуття незалежності. У цій масштабній програмі українській мові відводили провідну роль.

Важливо, що наприкінці XIX ст. інтелектуальна еліта сприймала українську мову як унікальне поліфункційне явище. Мову бачили невіддільною від соціалізації людини, доєднання її в актах комунікування як до родинного середовища, так і до «широкого світу»; оцінювали як засіб апелювання до адресата і передавання різноманітної інформації, репрезентації пізнаного зовнішнього світу (предметів, ситуацій, подій) і світу внутрішнього (простір експресії, оцінок, емоційних станів людини); як унікальне вмістище для зберігання й упорядкування інформації (інтелектуальної, профанної) про різні епохи буття свого та інших етносів.

Контраст української та інших мов у багатомовному середовищі, в якому перебували освічені українці, загострював і живив їхню мовну свідомість, актуалізував проблему мовних пріоритетів, спонукав до чіткої аксіяції (оцінювання якості й комунікативної потужності) різних мов. Константна для загальної свідомості будь-якого народу опозиція *свій* — *чужий* серед українців найповніше була оприявлена протиставленням своєї рідної і чужих мов, завоюєних через освіту та інші обставини життя.

Важливим орієнтиром для розуміння феномену української мови слугувало оперття на

факти історичного минулого українців. Насамперед ці факти невідпорно й переконливо промовляли про таке:

а) наявність ще від княжої епохи (X — початок XI ст.) розвиненої традиції книжності, діяльність давньоукраїнських центрів виготовлення й поширення рукописних книг різного змісту, а пізніше — центрів книгодрукування; переписування готових текстів відбувалося рівнобіжно з творенням і поширенням оригінальних текстів різних жанрів і стилів;

б) пам'ять про ареали використання староукраїнської мови в минулому поза сформованими й актуальними для XIX ст. українськими етномовними теренами: українською мовою написано офіційні документи в канцеляріях румунських господарів (князів) XIV—XV ст., оригінали яких відтворюють численні зразки тогочасної староукраїнської ділової мови; *мова руська* (себто *українська*) була однією з офіційних мов польського сейму (щодо такого використання української мови точилися дискусії в Речі Посполитій, і гострота цих суперечок вивищувала статус української мови в суспільній свідомості українців); пам'ять про протистояння українців польськомовному/католицькому тиску *латинників*, що завершилося унією як мовним і конфесійним компромісом; опір черговій спробі запровадити латинську графіку замість кириличної в середині XIX ст. завершився перемогою — українці зберегли кирилицю як продовження й розвиток *своєї* писемної/культурної традиції, вистояли супроти намагань витіснити її чужою латинськографічною традицією, обтяженою негативними історичними конотаціями;

в) у XIX ст. в Галичині серед освічених верств було постійне виразне прагнення до збереження питомої (української) мовної самоідентифікації незалежно від офіційної на той момент мови в краї (а вони неодноразово змінювалися) та мови високої освіти, яку здебільшого здобували чужими мовами в університетах Відня, Берліна, Лейпцига, Будапешта, а згодом Львова, який тривалий час залишався неукраїнськомовним (змагання за *руську катедру* та український університет Львова були ще попереду).

Опублікування українською мовою поетичних, фольклорних збірок (таких як «Русалка Дністрова» (1837), «Кобзар» Т. Шевченка (1840)), граматик і словників українська громада щораз оцінювала як суспільно значущу подію не лише через зміст текстів, а й зважаючи на їхню мовну форму: мова творів мала особливе значення — її сприймали у вимірах української національної ідеї. Закономірно, що майже всі такі видання оригінальних творів, як і спроби перекладу українською мовою релігійних текстів, які вкотре переконливо засвідчили б розвиток української мови, її уцерковлення, не лише були предметом пильної уваги упереджених критиків з кола москвофілів, а й нерідко потрапляли під заборону і призводили до переслідувань їх авторів. Чимало текстів різних форм і жанрів, створених у XIX ст., дочекалися опублікування лише через значний проміжок часу, через століття і більше, але вже як пам'ятки мови та свідчення розвитку суспільної думки, а не як оригінальні чи перекладні твори, що призначалися для читачів свого часу. Українська мова текстів будь-яких жанрів, стилів (художніх, наукових, дидактичних, релігійних) не лише маркувала тісний зв'язок з українським етносом, а й засвідчувала українськоцентричні прагнення авторів.

Живе мовне нуртування в українському суспільстві XIX ст., особливо у відмежованому державним кордоном західноукраїнському регіоні, актуалізувало проблему освіти населення, підтримувало культ книги, угрунтовувало унікальну самоосвіту та початкову освіту нижчих, економічно залежних, верств суспільства. Збереження рідної мови підготувало постання численних осередків просвіти, громадських бібліотек/читалень, об'єднань народної пісенної й музичної творчості, народних театрів. Усі ці прояви духовного життя пронизувала й супроводжувала рідна мова, народна пісня, що корелювали з моделлю світосприйняття, ментальністю, були українською мовною оптикою картини світу. Мову усвідомлювали й цінували як впровід людини у світ, у соціум, як засіб і гарантію міжпоколінневого зв'язку, як відкритий для поповнення простір

життєвого досвіду, збереження родинної, локальної і всеукраїнської культури.

Оцінка мови як основи українського націєтворення до початку 70-х років XIX ст. належала вже до концептуальних констант українського політичного руху, що засвідчує крилате визначення Тараса Шевченка окремішності й протиставності українців і москалів та їхніх мов: *«а на москаливъ не вважайте, нехай вони сами пишуть по своему, а мы по своему. У их народъ и слово и у насъ народъ и слово. А чіе крашче нехай судять люди»* (1847).

Мовоцентризм у діяльності членів НТШ виявився самоочевидною домінантою, охопивши не лише філологів, літераторів, істориків, а й природознавців, математиків, медиків. Друкування повідомлень про діяльність комісій, доповідей їхніх членів постійно актуалізувало питання мови, впорядкування її структури, словникового, особливо термінологічного складу, синтакси (словоладу, стилю викладу). Не з усіх напрямів знань існували на той час українськомовні тексти, які вже склалися в традицію і могли стати взірцями. Члени НТШ часто були піонерами у творенні професійних українськомовних текстів з відповідних галузей знань, напрацюванні відповідної об'єктам пізнання термінології, прийомів і стилістики викладу інформації. Тексти, первісно спрямовані на вузьке коло професіоналів, зазнавали трансформації, слугуючи основою для матеріалів, призначених для читачів менш підготовлених / не підготовлених. Такі публікації (нерідко у форматі невеликих брошур) були не лише засобом поширення відповідних знань, а й практичними кроками у творенні українськомовного науково-популярного стилю.

Важливим чинником розвитку інтелектуального складника української мови були українськомовні підручники для шкіл різного рівня освіти, в яких українською мовою викладали основи знань із використанням відповідної метамови, термінів для позначення базових понять. Українськомовна освіта, на чому наполягали члени НТШ, відкривала перспективу закріплення української мови в прийдешніх

поколіннях. Водночас освіта виявилася ще одним каталізатором, спонукою до невідкладного створення термінологічних словників (вражає інтенсивність підготування й публікування у збірниках секцій НТШ таких словників, і значення їх не затерлося часом).

Українська мова виявилася потужним інтегратором науковців, культурних діячів, найширших кіл національно свідомих українців у Галичині й Наддніпрянщині.

Для розвитку української мови членам НТШ вдалося реалізувати широку різноспрямовану програму, зокрема:

- відстояти й утвердити для української мови статус окремої, самостійної мови серед інших слов'янських мов — із притаманною їй індивідуальною структурою, простором поширення, віднесеністю до окремого етносу, зі своєю жанровою і стильовою диференціацією, особливою моделлю мовної картини світу;

- активно готувати й долучитися до переможного скасування офіційних заборон української мови в Російській імперії;

- довести українській та європейській науковій спільноті часову глибину формування української мови, належність до української мовної й культурної історії писемних пам'яток княжої (від кінця X ст.) доби, розкрити широту й багатопланові наслідки творення перекладних та оригінальних текстів, у яких зафіксовано розвиток структури і функціональну різноаспектність української мови;

- створити на кириличній основі український алфавіт, придатний для відтворення особливостей фонетики української мови; утвердити фонетичний принцип правопису супроти етимологічного, подолавши тиск мовного і правописного «язичія» (в Галичині) та «ерижки» (у Наддніпрянщині) й відкинувши ідеологему структурної і правописної єдності з російською мовою;

- окреслити напрями творення українськи орієнтованої термінології як передумови формування українськоцентричного інтелектуального простору;

- закласти засади окремих напрямів таких мовознавчих досліджень, як етимологія, оно-

мастика, текстологія писемних пам'яток, діалектологія, стилістика і жанрологія мовлення; створити теоретичні основи і бази емпіричних даних джерелознавства — лінгвістичного (діалектологічного), фольклористичного, етнологічного (записавши в численних експедиціях унікальні польові матеріали, члени НТШ та їхні послідовники вперше створили ексклюзивний мовний, фольклорний, етнографічний портрет традиційного буття українців кінця XIX — початку XX ст., який і досі залишається надійною матрицею для подальших аналогічних синхронійних студій, основою вивчення динаміки відповідних явищ мови і традиційної культури в часі).

Окреслені членами НТШ напрями досліджень української мови згодом було розвинуто в численних ґрунтовних студіях вітчизняних і зарубіжних лінгвістів. Щоправда, багато теоретичних напрацювань, як і досвід практичного розв'язання проблем мовного будівництва, в УНР не було використано. Ба більше, теоретичні й практичні досягнення в царині української мови зазнавали відчутних обмежень і заборон, що було зумовлено новою загрозою — підпорядкуванням комуністичній ідеології та новим зросійщенням України. Окремі наукові положення, пов'язані насамперед з проблемами історичного розвитку української мови/етносу, визначенням джерел їх формування, ще тривалий час були табуйованими в Україні як невідповідні російській/радянській ідеології. Це стосувалося, зокрема, нав'язаної теорії про пізніє (після Батієвої навали, з XIV ст.) постання української мови. Утвердження в сучасному українському мовознавстві та зарубіжній славистиці позиції щодо витоків української мови з праслов'янського стану V–VI ст., а не з давньоруської мови як спільної основи для російської, української і білоруської, підтвердило науково правильну зорієнтованість членів НТШ у питаннях історії української мови й українського етносу.

Отже, в Україні було міцне *питоме підґрунтя* для виникнення в середині XIX ст. *широкого свідомого й цілеспрямованого* руху за українську мову, поєднаного з рухом за пізнання

і збереження української народної культури, історичної пам'яті. Організаційно цей рух був об'єднаний навколо Наукового товариства імені Шевченка, яке стало важливим інтегратором наукової і культурної української еліти в Галичині та Наддніпрянщині у часи бездержавності України. Несхитна послідовна позиція інтелектуальних провідників нації щодо статусу й ролі української мови в минулі епохи та в сучасному житті суспільства стала визначальним чинником виростання української модерної нації у XIX ст., а згодом і в XX та XXI ст. Цьому висхідному процесу не змогли

завадити ні складні політичні обставини, ні часом неспівмірно висока ціна, яку платили оборонці української мови й української ідеї.

Досвід збереження, утвердження й розбудови української мови, набутий в НТШ, у різноманітних громадських рухах і чині прямих дій, рівнозначно належить як історії українців, так і сьогоденню: це надбання інтелектуальної діяльності і практичної роботи з моворозбудови залишається актуальним для утвердження української України в умовах сучасних цивілізаційних трансформацій.

Дякую за увагу!

Pavlo Yu. Hrytsenko

Institute of Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5363-6585>

THE UKRAINIAN LANGUAGE AS THE KEYNOTE OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY ACTIVITIES

Speech at the anniversary session of the general meeting of the National Academy of Sciences of Ukraine, dedicated to the 150th anniversary of the Shevchenko Scientific Society, December 8, 2023

Cite this article: Hrytsenko P.Yu. The Ukrainian language as the keynote of the Shevchenko Scientific Society activities. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2024. (2): 41–46. <https://doi.org/10.15407/visn2024.02.041>